

ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ, ЩО ТИМЧАСОВО ПЕРЕБУВАЮТЬ ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ

2005 р., Н.М.Семенів

*кандидат психологічних наук, доцент
кафедри психології у виробничій сфері*

Тернопільського державного технічного університету ім. І.Я.Пулюя

Результати недавнього перепису населення переконливо засвідчили, що населення України зменшилось на кілька мільйонів чоловік. Однією з основних причин є виїзд українців за кордон є прагнення вирішити власні матеріальні проблеми. Складне становище з роботою, низьким доходом на душу населення, невирішеність житлового питання штовхають українців на пошук кращого становища в близьке та далеке зарубіжжя.

Виїзд за кордон неодноразово практикувався українцями як шлях виходу з життєвої кризи. Кінець ІХ ст. позначився масовим виїздом українців з Західних регіонів на заробітки в США, Канаду, Бразилію та Аргентину. З часом українці сформували чисельні діаспори в цих країнах. На сьогоднішній день ці діаспори налічують вже чотири покоління українців що ідентифікують себе від “українця іноземного проживання” до “жителя іноземної країни з українськими коренями”.

Протягом ХХ століття українці поповнили населення країн Північної та Південної Америки і частково Європи за рахунок політичної еміграції. До неї ввійшли українці що шукали порятунку від політичних репресій тоталітарного режиму Радянського Союзу в 20-х та 40-х роках.

Кінець ХХ століття знову, як і 100 років тому, позначився масовим відїздом українців на заробітки за кордон. Різниця між попередньою хвилею еміграції полягає в різкому розширенні географії поширення українців в світі. До колишніх відомих діаспор в США та Канаді додалися спільноти в всіх країнах Європи, країнах Азії і навіть Африки.

На жаль не змінився лише характер робіт, які виконують українці за кордоном. Це, як і сто років тому, важка фізична праця з невеликими заробітком.

Нова хвиля робочої еміграції породила величезний спектр проблем психологічного характеру, як щодо самих заробітчанин, так і їх сімей та родин. Проблема заробітчанинства стала загальноукраїнською, а тому вимагає широкого спектру психологічних досліджень, спрямованих на максимальне пом'якшення негативних тенденцій “четвертої хвилі” еміграції українців.

Мета дослідження полягає в наступному:

- провести аналіз соціально-психологічних проблем, що постали перед особами, що з тих чи інших причин тимчасово перебувають за кордонами України;
- виявити кількісні та якісні характеристики складу українців, що вимушені покинути батьківщину у пошуках роботи;

- проаналізувати стан етнічної ідентичності осіб, що перебувають на заробітках за межами нашої держави;
- встановити спектр морально-психологічних проблем родин заробітчанин, пов'язаний з їх виїздом за кордон.

Сьогодні ми бачимо реальний процес формування нових українських діаспор в країнах, де раніше чисельність українців була мінімальною. Відповідні зміни в середовищі спричиняють різкі зміни етнічної ідентичності українців, що покинули батьківщину у пошуках роботи. Аналіз процесів, що проходять у середовищі новосформованих українських спільнот за кордоном дозволить побудувати емпіричну модель формування діаспор та її соціально-психологічні механізми.

Всіх українців, що з тих чи інших причин покинули батьківщину, можна звести в окремі групи:

- мігранти, що покидають Україну з метою зміни постійного місця проживання;
- спеціалісти, що виїжджають з України для роботи в закордонних фірмах;
- люди, що їдуть на чужину з метою заробляння грошей на свій страх та ризик.

Чисельність першої групи можна встановити більш-менш точно, оскільки їх виїзд фіксується відповідними установами УМВС. Чисельність другої групи теж можна встановити з певною точністю. Психологічні аспекти асиміляційних та інтеграційних процесів емігрантів з України неодноразово висвітлювались в наукових публікаціях зарубіжних та вітчизняних авторів. Проте попередні публікації стосувались в основному стану в середовищі української діаспори в країнах Північної (США, Канада) та Південної Америки. В сучасності потоки українців, що покидають батьківщину почали поповнювати (а подекуди і створювати) діаспори в інших країнах світу.

Найскладніше визначити чисельність заробітчанин, що поодиночі та групами виїжджають в країни далекого та ближнього зарубіжжя в пошуках роботи. Свій виїзд найчастіше вони починають з отримання туристичної візи на короткий термін, а після в'їзду в бажану країну та закінчення терміну візи залишаються в ній нелегально.

Саме ця третя група є найбільш проблемною. Головними моментами, що визначають напрямки психологічного дослідження є:

- процеси, що відбуваються з етнічною ідентичністю українців, що перебувають на заробітках за кордоном;
- психологічні процеси, що відбуваються в сім'ях тих людей, що зважились на ризикову подорож з метою підвищення благополуччя власної родини.

В основному в цю групу входять жителі областей Західного регіону, хоча останнім часом до них почали приєднуватись українці більш східних областей. Орієнтовна чисельність людей, що тими, чи іншими шляхами потрапили на роботу за кордоном становить до 10 % працездатного населення Західного регіону, тобто приблизно від до 100 тис. чоловік. Тобто разом з членами їх сімей в цю проблемну групу входять до 300 тис. чоловік [6].

Виступаючи у Верховній Раді, уповноважена з прав людини Ніна Карпачова оприлюднила цифру, яка багатьох шокувала, – українські заробітчани щомісяця заробляють за кордоном 400 мільйонів доларів США і основну частку цих грошей закономірно пересилають в Україну. Саме таким чином у 2001 році держава отримала 5,5 мільярда доларів США, що становить половину держбюджету [5].

Географія перебування заробітчан в Європі широка, проте є і певна специфіка. Для жінок основними країнами, де вони заробляють є Греція та Італія. Для чоловіків – Німеччина, Португалія, Іспанія, Чехія, Словаччина, Польща, менше Греція.

Віковий склад в основному наступний:

- чоловіки – в основному від 25 до 40 років, зрідка від 40 до 55;
- жінки – в основному від 30 до 55 років.

Така диференціація виникла в результаті наступних причин. Чоловіки на заробітки в Європу виїжджають в основному на важкі фізичні роботи (будівництво, промисловість, сільське господарство). Тому це як правило фізично витривалі чоловіки. Наявність такої великої кількості працездатного чоловічого населення була спричинена занепадом економіки в Україні та масовим безробіттям.

Нижня вікова межа (30 років) в жіночого складу заробітчан спричинена тим, що більш молодші жінки стають об'єктом сексуальної агресії за кордоном, тому як правило не ризикують з виїздом [6].

Мотивація виїзду за кордон з метою пошуку роботи досить широка. У переважній більшості українці намагаються вирішити власні матеріальні проблеми, які по українських мірках на зарплату вирішити неможливо. До 55 % жінок, що працюють за кордоном, намагаються таким чином забезпечити отримання дітьми вищої освіти.

Як вже зазначалось, процеси, що відбуваються з етнічною ідентичністю українців, що перебувають на заробітках за кордоном, спричинюють зміни в її структурі.

В структурі етнічної ідентичності існують два основних компоненти [3]:

- *когнітивний* (знання, уявлення про особливості власної групи та усвідомлення себе її членом на основі етнодиференціюючих ознак);
- *афективний* (відчуття приналежності до групи, оцінка її якостей, відношення до членства в ній).

Основними складовими *когнітивного компонента* етнічної ідентичності є етнічна інформованість, яка включає в себе знання про етнічні групи – свою та чужі, їх історію, особливості культури та етнічне самовизнання.

У якості етнодиференціюючих, тобто тих що відрізняють даний етнос від всіх інших, можуть виступати найрізноманітніші характеристики: мова, цінності і норми, історична пам'ять, релігія, уявлення про рідну землю, міфи про предків, національний характер, народне мистецтво.

Мова є одним з найважливіших етнодиференціюючих ознак. В окремих історичних ситуаціях етнічна ідентичність пов'язана не стільки з реальним використанням мови всіма членами етносу, а стільки з його символічною роллю в процесах формування почуття родинності з суспільністю та міжгрупової диференціації. Перебування в країнах на заробітках накладає свій відбиток на людину, якій для успішної праці доводиться вивчати основи мови за коротких термін (інколи до місяця часу). Спілкування на рідній мові випадає лише під час зустрічей з земляками, в кращому випадку в робочих умовах в складі бригад з однієї місцевості.

Соціально-контекстна модель Л. Клемента вказує на те, що саме соціальні обставини змушують людину до вивчення другої мови. Модель визначає, що людина в чужомовному середовищі повинна вивчати другу мову, тому що її вивчення приводить до соціальних і психологічних переваг, які доступні в загальній культурі. Вторинним

ефектом вивчення другої мови є збільшення впевненості в собі, що добре для пристосування в новому суспільстві. Проте це може привести до втрати власної етнічної стійкості [8].

Іншим фактором, який стримує асиміляційні процеси та дозволяє заробітчанами зберегти українську культуру та традиції є релігійність. Збереження ідентифікації з Православною церквою та Українською греко-католицькою церквою, що проявляється в святкуванні релігійних свят забезпечує збереження ідентифікації.

Слід зазначити, що робота в Європі, де панує християнство, дозволяє таке збереження, оскільки, як правило, роботодавці з розумінням відносяться до релігійних потреб українців та йдуть їм назустріч що їх задоволення. Нерідко заробітчани отримують відпустки для поїздки на батьківщину в період календарно-обрядових свят. В цьому відношенні найкращі позиції українців в Греції, оскільки греки є послідовниками грецького обряду християнства. В окремих випадках українці-християни отримують більш м'яке відношення роботодавців, ніж до заробітчани-мусульман чи робітників з країн азійської зони (турок, індонезійців, афганців тощо). Також це перегукується з тим, що українці все ж таки європейці, а Європа зараз переживає певні етнічні процеси, пов'язані з опором глобалізації та впливом емігрантів із Близького Сходу.

Оскільки етнічна ідентичність це не тільки усвідомлення своєї відповідності до етнічної суспільності, вона є також оцінкою значимості членства в даній етнічній спільноті [9].

Афективний компонент етнічної ідентичності, що відбиває відношення до власної етнічної суспільності, проявляється в етнічних установках (атітюдах). Позитивні атітюди включають задоволення членством в етнічній спільноті, бажання належати їй, гордість за досягнення свого народу [8].

Наявність негативних установок до своєї етнічної спільноті включає заперечення власної етнічної ідентичності, вибір інших груп в якості референтної. Негативна етнічна ідентичність супроводжується відчуттям неповноцінності, ущемлення і сорому за представників свого народу [3; 4].

Початком змін в негативну сторону є становище потенційних заробітчани ще на батьківщині, коли вони лише обдумують можливість виїзду. Як свідчать соціологічні дослідження, динаміка росту бажаних виїхати для пошуку нової роботи за період з 1994 до 1998 рік зросла удвічі з 7.1 % до 14.4 % [1]. Найвищий рівень безробіття в Україні, найнижча заробітна плата (Тернопільська область) – ось основа для створення в свідомості українців прагнення будь-якими, в тому числі незаконними, шляхами виїхати за кордон.

Багато з заробітчани головним винуватцем виїзду на нелегальні роботи за кордон визнають державу: “Як би держава дала гідну роботу, ми б нікуди не їхали”.

Сам процес отримання документів на виїзд чи віз нерідко супроводжуються принизливими вистоявання в чергах коло посольств інших країн та зневажливим ставлення працівників іноземних місій до потенційних емігрантів.

Сильний тиск на свідомість заробітчани створює сама атмосфера нелегального перебування в інших країнах. Постійний страх через можливість примусової депортації змушує багатьох із них рідко виходити на вулиці, в громадські місця, породжує синдром манії переслідування.

Різкі зміни в етнічній ідентифікації виникають в результаті порівняння рівня життя інших країн та власної. Коли людина з України потрапляє в європейські країни, насамперед її вражає рівень життя в них. Особливо це стосується тих, хто в перший раз перебуває за кордоном. Різниця між рівнем проживання в Україні та зарубіжжі породжує відчуття нерозуміння причин цієї різниці – “Чому тут люди живуть так добре, а ми так погано? А може ми такий народ, що не може жити краще? Саме в цих обставинах негативна ідентифікація набирає сили та глибини, виникає сором за великий народ та країну (другу по території в Європі), люди якої змушені шукати роботу по закордонах.

Наступним моментом, що формує зміни в ідентифікації українців за кордоном є мала поінформованість європейців про Україну, її історію та сьогодення. Українці відчують себе людьми з зовсім невідомої країни. Нерідко при поселенні в готелях, зверненні до офіційних установ виникає питання, а чи взагалі є така країна, оскільки в багатьох офіційних матеріалах Україна ще рахується частиною СРСР, або просто відсутня. У свідомості українця виникають відчуття меншовартості (“Що ж ми за народ, якого ніхто не знає?”).

Серед заробітчан, що працюють в європейських країнах часто виникають стресові стани, спричинені незатребуваністю їх професійних навичок в новому середовищі. Значна кількість жінок, що працюють в приватному секторі та здійснюють в основному надомні роботи в минулому працювали на професійному рівні. Серед них багато спеціалістів з вищою освітою – медики, освітяни, інженери. Низькопрофесійна робота нерідко стає стресовим фактором в новій країні (“Я маю вищу професійну освіту, а змушена працювати покоївкою в людей, які навіть вищої освіти не мають”).

Перебування українців в країнах далекого зарубіжжя накладає на процеси видозмін в етнічній ідентичності відбиток в залежності від країни, в якій вони перебувають. В залежності від добробуту конкретної країни, соціального статусу її жителів, відношення до українців, особливо нелегалів, диференціюється. В країнах Східної Європи (Польща, Чехія, Словаччина, Східна частина Німеччини) корінне населення перебуває на нижчому ступені розвитку, ніж розвинуті країни Європи. Тому своє незадоволення автохтони спрямовують не на більш сильні держави та їх представників, а на більш незахищені групи українців та інших заробітчан. Неодноразово відбувались випадки утиснення прав українців роботодавцями. Невиплата заробленого, залишення напризволяще після втрати робітником здоров'я є непоодинокими в цих країнах.

Окремим моментом, що є надзвичайно проблемним, є небезпека сексуальних домагань зі сторони роботодавців. Неодноразово перед жінками, що перебувають на нелегальному становищі поставав вибір: або мати сексуальні стосунки з роботодавцем, або бути звільненою. Питання цього вибору залишає глибокий слід у свідомості жінки, особливо в тому випадку, коли вони погоджуються на сексуальну пропозицію. Водночас серед українців, що залишаються в Україні розповсюдилось твердження, що високих заробітків жінки можуть досягти лише у випадку сексуального співжиття з роботодавцем. Звісно це породжує недовіру між чоловіком, що перебуває в Україні та жінкою, що заробляє на чужині.

Негативні моменти, що складаються з сім'ями українців не можуть не спрямувати зміни у ідентичності в негативну сторону. Сім'ї, що залишаються в Україні перебувають у складному психологічному стані. Розірваність шлюбних відносин на

тривалий термін (інколи до 5-6 років) призводить до нівелювання почуттів, розвалу сімей.

Окремим питанням, що є буквально кричущим, є виховання дітей, що позбавленні опіки одного з батьків, а інколи і обох. На цьому ґрунті породжується весь спектр проблем дитячої та вікової психології. Без уваги батьків діти нерідко просто гинуть від нещасних випадків, що неодноразово відбувалось по різних містах та селах.

Можна стверджувати про виникнення чергової хвилі масового виїзду українців за кордон та виникнення при цьому цілого спектру проблем психологічного характеру. Говорячи про характер цієї новітньої еміграції слід зазначити, що її масштаби, на жаль, не зменшуються, а зростають за рахунок жителів Східних областей. Виїзд за кордон із метою знаходження роботи в переважній кількості призводить до вироблення негативної етнічної ідентичності та переорієнтації українців на інші референтні групи. Витіснення з структури соціальної ідентичності українців однієї з найважливіших частин – етнічної – погрожує втратою цілісності Я-образу. Втрата етнічної ідентичності може привести до негативних наслідків для ідентичності українця в цілому.

Ми вважаємо, що подальші дослідження повинні проходити в наступних напрямках:

- 1) дослідження трансформації ідентичності українців, що тривалий час перебувають за кордоном;
- 2) вивчення психологічних проблем дітей трудових мігрантів, що перебувають без опіки батьків;
- 3) визначення проблем адаптації українців за кордоном до нового середовища, а також психологічна адаптація осіб, що повернулись на батьківщину після тривалого перебування за кордоном.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лебедева Н.М. Социально-психологические закономерности аккультурации этнических групп. // Этническая психология и бщество. – М.: Изд-во ИЭА РАН, 1997. – С.271-289.
2. Мартинів І. Заробітчани – найбільший інвестор України // Львівська газета. – 4 квітня. – 2003.
3. Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1998 рр.). Соціологічні показники. – К.: Інститут соціології, 1999. – 148 с.
4. Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследований и практической работы / Под.ред. Г.У.Солдатовой. – М.: Смысл, 2001. – 279 с.
5. Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 1998. – 176 с.
6. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
7. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – М.: Институт психологии РАН, 1999. – 320 с.
8. Sjef Ederveen, Paul Dekker, Albert van der Horst. Destination Europe. Immigration and Integration in the European Union. – Amsterdam, 2000. – 270 p.

